

Könyvtári és információs szolgáltatások a Dél-Afrikai Köztársaságban

Információs politika és jogalkotás

Az apartheid idején a kormány jórészt elutasította a felelősséget a könyvtári és információs szolgáltatásokért, s fejlődésüket inkább a piaci erőkre bízta. E magatartás ellen erőteljesen tiltakoztak a haladó könyvtárosok és információs szakemberek, s a szolgáltatások átalakítására és újrastrukturálására törekedtek. Erőfeszítéseik messze vannak még a teljes sikertől.

Az információs és kommunikációs technológiához (IKT) való hozzáférést és használatát jelentős mértékben befolyásolja az internethasználat jogi és szabályozási környezete. Az országos szintű politikának azon kell lennie, hogy minél előbb olcsóbb legyen a hozzáférés az IKT-hez és a kapcsolódó szolgáltatásokhoz. A telekommunikáció költségei Dél-Afrikában meglehetősen magasak, s ez jelenti a legnagyobb veszélyt a könyvtárakra alapozott IKT-szolgáltatások számára. Tartományi szinten felmerült, hogy a közkönyvtárak alacsonyabb díjakat fizessenek.

A köztársaság 1996-os alkotmánya nagy hangsúlyt helyez a véleményszabadságra, ezen belül az állam birtokában lévő információkhoz való hozzáférésre. Ennek garantálására külön törvényt alkottak 2000-ben.

Az 1997-es kötelezpéldány-törvény gondoskodik a nemzeti intellektuális és kulturális örökség gyűjtéséről, megőrzéséről, bibliográfiai ellenőrzéséről és hozzáférhetőségéről. Jelenleg a Nemzeti Könyvtáron kívül másik hat intézmény kezeli a különféle dokumentumtípusokat felölelő gyűjteményeket. Bizonyos mértékig nehéz helyzetben van az országos könyvtári és információs politika, mert az alkotmány a nemzeti könyvtárakat a tartományok kizárólagos határákörébe utalta.

1998-ban mindenesetre új kormányzati kommunikációs és információs rendszert vezettek be és új weboldalt indítottak, hogy az interneten könnyebben lehessen hozzáférni a kormányzati információkhoz. A szolgáltatás azonban 2002-ben még mindig egyenetlen és töredékes volt.

Az információellátás érdekében a kormány megkezdte a többcélú közösségi központok létrehozását, hogy az egyszerű emberek számára is lehetővé tegye, éljenek a társadalmi-gazdasági lehetőségekkel. Teleközpontokat is létrehoztak a telefon-szolgáltatások elterjesztésére a falusi és más körzetekben, ahol még hiány mutatkozott bennük. Gátló tényezőként merült fel azonban az IKT infrastruktúra hiánya a falusi környezetekben, valamint a telekommunikációs vállalat monopolhelyezete, ami a magas költségek eredendő oka.

A *Könyvtári és Információs Szolgáltatások Országos Tanácsát* 2003-ban hozta létre az illetékes miniszter azzal a céllal, hogy a tanácsadó szerve legyen a két érintett minisztériumnak (kulturális és oktatási), s elősegítse a területen a koordinációt. Az eredmények még váratnak magukra. A kormánynak nehéznek bizonyult az elveket gyakorlati tettekre váltani, s nem sikerült még a politikacsínálóknak tisztázni a könyvtáraknak e területen játszott alapvető szerepét. Az sem világos, hogy a kormány kész-e felállítani és finanszírozni azt a mechanizmust, amely szükséges lenne politikai koncepciója valóra váltásához. Dél-Afrikában átfogó elképzelés alakult ki az információs társadalomról, s benne az IKT lehetőségeiről a társadalmi változások előmozdítására, ez azonban nem öltött még testet hivatalos, politikai dokumentumban, s hiányzik az információs társadalomhoz vezető stratégiai terv is.

A tudás előállítás, gyűjtése, tárolása, szervezése

Dél-Afrikában egy sor kutatási szervezet és információs ügynökség tevékenykedik a különféle területeken. Az egyetemeken mellett három nagyobb kutatóintézet foglalkozik kutatási eredmények előállításával és elterjesztésével. Megbízásaikat főként a kormánytól kapják. Ezenkívül a *National Research Foundation (NRF = Nemzeti Kutatási Alap)* is támogatja a kutatási tevékenységet.

A könyvtár- és információtudományi kutatások leginkább az egyetemeken megfelelő intézeteiben folynak. Anyagi támogatásra az NRF-től és a *Carnegie Corporation*-tól (New York) számíthatnak. Figyelemre méltóak a könyvtári és információs ellátásban mutatkozó egyenetlenségekre irányuló kutatások.

A dél-afrikai kiadók címjegyzéke 1998/1999-ben 2951 tételt regisztrált. Külön kiadója van a hivatalos kiadványoknak: itt jelennek meg a kormány, a tartományok és a helyhatóságok közleményei.

A könyvtári és információs területnek négy folyóirata van; folyóirattal rendelkezik a levéltári és múzeumi szektor is. Említést érdemelnek a tartományi könyvtári hírlevelek, amelyek mind a gyakorlati, mind az egyetemi igényeknek igyekeznek megfelelni. A külföldi szakirodalom könnyen hozzáférhető a jól felszerelt és ellátott szakkönyvtárakban. Működik néhány online könyvterjesztő, és hozzáférhetők az online külföldi könyvellátók is.

Könyvtárak és információs központok

1996-ban, öt évvel a demokratikus állam megszületése után még mindig az volt a helyzet, hogy néhány kiemelkedő pont és viszonylagos technológiai fejlettség mellett az állampolgárok többségének – különösen falusi körzetekben és vidéki városokban – nem volt hozzáférési lehetősége még a legegyszerűbb könyvtári és információs szolgáltatásokhoz sem. Ez a kettősség a könyvtári ellátás minden terén érvényesült.

Dél-Afrikának 42 millió lakosa van. Az életminőségben különbségek mutatkoznak az egyes tartományok és az ún. faji csoportok között. A hivatalos nyelvek száma tizenegy, közülük 9 afrikai, a másik kettő az angol és a holland egy változata, az afrikaans. Írni-olvasni a nagyvárosi övezetekben a lakosság 52%-a tud, a falusi körzetekben csak

26%-a; a faji csoportok között igen nagyok a különbségek e területen.

A demokráciába való átmenet éveiben (90-es évek) nehéz volt statisztikai adatokat gyűjteni a közkönyvtárakról. Tisztázatlan volt az is, mi is tekinthető könyvtárnak. A szakirodalom adatai szerint Dél-Afrikának egy nemzeti könyvtára van, 456 szakkönyvtára, 90 kormányzati könyvtára és 36 egyetemi és műegyetemi könyvtára. A főiskoláknak külön könyvtáraik vannak. A közkönyvtárak közül 10 független, de támogatást kapnak a tartományoktól. A 22 556 iskola 25%-ának van központosított könyvtára, míg további 17%-uk rendelkezik valamiféle könyvgyűjteménnyel; a helyzet tartományonként változó. Durván az ország könyvtárainak száma 11 372, az állomány megközelítőleg 47 millió egység.

Minthogy az új alkotmány az iskolai és közkönyvtárak fenntartását a tartományi és helyi hatóságok illetékességébe utalta, ezek a legnagyobb nehézségekkel küzdenek e feladatuk ellátásában. (Az egyik tartomány falusi körzeteiben pl. 98 új közkönyvtárra lenne szükség.) Problémát jelent az elsőbbségi rend megállapítása a finanszírozásban. Az iskolák költségvetésében már nem védettek a könyvtári kiadások, az írni-olvasni tudásban alábecsülik a könyvtárak szerepét, és több szó esik az olvasásról önmagában, mint a könyvtárakról, amelyek lehetővé teszik az olvasást. Az IKT-programokat nemigen kapcsolják a könyvtárakhoz, s előnyben részesítik ezeket a könyvtárakhoz képest.

Nemzeti könyvtár

A *Nemzeti Könyvtár*nak Pretoriában és Cape Townban van telephelye. Gyűjteménye ritka, és kortársi anyagból, adományokból áll, amelyek tükrözik az ország bennszülött és gyarmati örökségét. A könyvtár weboldalán hozzáférhető katalógusa, referenzszolgálata és dokumentumellátó szolgáltatása. A pretoriai egység koordinálja a könyvtárközi kölcsönzési rendszert, amelyben 700 könyvtár és más szervezet vesz részt, adatokat szolgáltatva a központi katalógusnak is. A kéréseket a Nemzeti Könyvtáron keresztül vagy online lehet eljuttatni. Megkezdtek a társadalmi-politikai szempontból fontos dokumentumok digitalizálását, így 180 dél-afrikai folyóiratét, valamint kormányzati kiadványokét a hozzáférés megkönnyítése érdekében.

Kormányzati és parlamenti könyvtárak

A kormányzati könyvtárak az egyes minisztériumok munkáját segítik, s szakkönyvtáraknak tekinthetők. A demokrácia fenntartásában lényeges, hogy a képviselők hozzáférhessenek az információkhoz. A Cape Townban működő *Parlamenti Könyvtár* állománya kb. 96 ezer egység, benne hivatalos kiadványok 1910-ig visszamenőleg, audiovizuális anyagok, újságok, folyóiratok és kötelespéldányok. Hozzáférést nyújt különféle online és CD-ROM adatbázisokhoz, valamint az internethez. A tartományi parlamenteket kisebb gyűjtemények szolgálják.

Közkönyvtárak

Az 1990-es évek közepe óta pozitív változások mutatkoznak a helyi könyvtári szolgáltatásokban. A változtatásra irányuló törekvések sokszor megrekedtek, a tartományi könyvtári szolgálatok, amelyek a legtöbb dél-afrikai közkönyvtár infrastruktúráját biztosítják, ennek ellenére több-kevesebb sikerrel igyekeztek az egyenlő ellátás elvét érvényre juttatni a szolgáltatásokban.

A hiányosságok megállapítására tett első lépés volt a könyvtári helyzet felmérése egy címjegyzék-projekttel. Megállapították, hogy Dél-Afrika közkönyvtárai nagy kihívás előtt állnak, mivel az apartheidrendszer igazságtalanságai miatt e könyvtárak telepítése és határfoka rendkívül egyenetlen. Igény van teljesítménymutatók kidolgozására, bár egyelőre csak a kezdeti lépéseket tették meg.

Kihívást jelent a könyvtárak felsorakoztatása az új demokrácia mellett is. Néhány igazgató könyvtárát közösségi könyvtárnak keresztelte át. Ez sokszor csupán felületi intézkedés volt a rendszeralapú megközelítés helyett. A közkönyvtárak többsége inkább a tradicionális utat választotta, s kiterjesztette szolgálati pontjait a korábban ellátatlan övezetekre is.

Kérdés, hogy a kormány milyen mértékben ismeri fel a könyvtárak lehetőségeit a dél-afrikai alkotmányban megfogalmazott, a kirekesztést elutasító társadalmi modell megvalósítása terén. Pozitív jel, hogy 2006 elején a kulturális miniszter egymilliárd randot irányzott elő az ország romló közkönyvtárainak revitalizációjára. S egy másik: a minisztérium kutatási projektet indított a közkönyvtárak finanszírozása égető kérdéseinek megoldására.

Szakkönyvtárak

Szakkönyvtárak működnek magántársaságok, minisztériumok, egyéb szervezetek keretében vagy magánszemélyek birtokában, s általában nem nyitottak a nagyközönség előtt. A legtöbb szakkönyvtár bányavállalatoknál, pénzügyi szervezeteknél és nagy jogi cégeknél működik. Sokan közülük részt vesznek az országos könyvtárközi kölcsönzési rendszerben, így állományuk hozzáférhető külső kölcsönzőknek is.

Egyetemi, műegyetemi és főiskolai könyvtárak

A felsőoktatási könyvtárak saját intézményük tagjain túl – rendszerint külön megállapodás alapján – szélesebb használói kört is kiszolgálnak. Mindannyian részt vesznek a könyvtárközi kölcsönzésben. A felsőoktatásra továbbra is kihat az apartheid államban kialakult egyenetlen forrásmegosztás. A legtöbb intézmény radikális változáson ment át, s az utóbbi években kiterjedt egyesítési folyamat zajlott le. Ennek végén 36 helyett csak 21 egyetemi és műegyetemi könyvtár maradt a színen. Az összevonások célja az volt, hogy kiegyenlítse a történelmileg hátrányos helyzetű és a gazdagabb, többnyire városi partnerek közötti különbségeket. Sokan közülük még most is nem kielégítő helyi számítógépes hálózatokkal és keskeny sávszélességgel küszködnek.

Az összevonás több könyvtárat – ironikus módon – a hátrányosan érintett: alacsonyabb költségvetési keretekből kell szolgáltatásokat nyújtaniuk, ráadásul különkiadásokat fedezniük és hatalmas mennyiségű rekatalogizálási munkát elvégezniük.

Az összevonások előtt az egyetemi könyvtárak konzorciumok alakításával védekeztek a rand értékvesztése miatt keletkezett pénzügyi nehézségek ellen. (Az apartheid idején a faji és nyelvi akadályok gátolták a konzorciumok létrejöttét.) 1998-ban 11 felsőoktatási könyvtári konzorcium működött, amelyek közül némely külföldi támogatásban (pl. *Andrew W. Mellon Foundation*) is részesült.

A 90-es évek végén már látszott, hogy a felsőoktatási könyvtárak a közeljövőben két nagy problémával néznek majd szembe: az egyik a nagy sáv szélességű összeköttetés alacsony tarifákkal való megoldása, a másik egy széles körű információs írni-olvasni tudást szolgáló program megvalósítása a konzorciumok keretében.

A korábbi 152 műszaki főiskolát 50 felsőoktatási intézménybe vonták össze. Becslések szerint 60%-uknak van könyvtára.

Iskolai könyvtárak

1999-ben az iskolák kevesebb mint 30%-ának volt működő könyvtára. A falusi körzetekben a helyzet még rosszabb volt: iskolai könyvtárak gyakorlatilag nem léteztek. Mivel 1996-ban 57 499 tanterem hiányzott, érthető, hogy az iskolai könyvtárak hátterbe szorultak. 2002-ben az iskolák 78%-ában még mindig nem volt könyvtár.

A 2005-ös alaptanterv szerint az iskolai könyvtárak mint forrásközpontnak kiemelkedő jelentősége kellene legyen. Az oktatási rendszerben azonban kevés jel mutat erre. Az eredmények még leginkább a korábbi fehér, most középosztályi iskolákban jelentkeznek, ott, ahol a szülők anyagilag is hozzájárulnak az oktatáshoz. A rés nem szűkölt, csak most a társadalmi osztálykülönbség lépett a faji megkülönböztetés helyére. 2007-ben bizonyos intézkedések történtek a szegény családok érdekében (mentesítve őket a tandíjfizetés alól), az iskolai könyvtárak finanszírozása azonban továbbra is bizonytalan maradt.

Az olvasási készségek alacsony szintje ellenére sem kapnak kellő figyelmet az iskolai könyvtárak. Hiányukban a közkönyvtárakra hárul az ellátás felelőssége, habár ezek sincsenek jobb helyzetben a távoli falusi vidékeken.

A változás pozitív jele, hogy némely iskola új könyvtárat szervezett vagy újjáélesztette a régit. Kedvező hatás várható azoktól a kutatásoktól is, amelyek az iskolai könyvtárnak az oktató-nevelő munkában és a tanulói teljesítményben játszott kulcsszerepét mutatták ki.

A számítástechnika egyre inkább jelen van az iskolákban, bár egyelőre inkább csak adminisztratív célokra használják. Egy kísérleti projekt azonban már arra irányult, hogy kettős funkciójú, iskolai és közösségi könyvtárak miképpen szolgálhatnák ki központilag az iskolák egy-egy csoportját.

Egy 1999-ben lefolytatott felmérés szerint az iskolai könyvtárosok közül csak mintegy 20%-nak volt megfelelő képzettsége. Az utóbbi tíz évben azonban a könyvtáros-tanárokat egyéb feladatok ellátására irányították át.

Egyelőre csak egy tartományban indult külföldi segítséggel egyetemi keretek között képzés iskolai

könyvtárosok számára. Másutt a közkönyvtárosokra támaszkodnak az iskolai tanulmányokat folytatók megsegítésében.

Határ- és kapcsolódó területek

A levéltárakat kulcsintézményeknek tekintik a formálódó demokratikus országos információs rendszerben. A felelősség megoszlik a központi kormányzat és a tartományok között. Ezenkívül az egyes intézmények (pl. egyetemek) is fenntartanak saját levéltárat.

Az országos és tartományi múzeumok mellett a legtöbb városban található helyi múzeum. A tartományi múzeumok figyelmüket a helytörténetre összpontosítják.

A nem kormányzati szervezetek fontos szerepet játszanak az információellátásban. Közülük a közösségi forrásközpontok hatásosan vettek részt a 80-as években a *Mass Democratic Movement*-ben (a tömegek demokratikus mozgalmában). 1994 után ezek finanszírozását nagyrészt az állam vette át, így az 1990-ben működő 120 központból 1999-re kb. 60 maradt. Figyelmet érdemel a *Family Literacy Project* (családi műveltségi projekt) is, amely a társadalmi kirekesztettség ellen küzd a falusi körzetekben.

Amióta Dél-Afrika demokratikus állammá vált, több követség nyitott a saját országáról tájékoztató információs központot (pl. British Council).

Dél-Afrikában hozzá lehet férni nemzetközi és hazai adatbázisokhoz. A SABINET Online szolgáltatás például 1000 különféle bibliográfiai és teljes szövegű adatbázist kínál. A nemzeti előállítású adatbázisok mellett hozzáférhető az *EBSCO Information Services*, az *Emerald* és a *ProQuest* számos teljes szövegű adatbázisa.

Dél-Afrikának gazdag bennszülött ismeretanyaga van, amelynek nemcsak saját körében van értéke, hanem külső kutatók és tervezők számára is. Több vállalkozás is folyik azzal a céllal, hogy digitalizálja, s ezzel megmentse a népi kultúra tárgyait és emlékeit, s széles körben hozzáférhetővé is tegye őket.

A hagyományos és elektronikus tömegmédia jól fejlett. A cenzúrának mutatkoznak bizonyos jelei, ami ellen több civil szervezet felemelte hangját. (A cikk röviden áttekinteti a rádiós, televíziós, valamint az újság- és hetilap-kínálatot; a nagyobb ki-

adványoknak weblapjuk is van és online hozzáférhetőségük.) Egy sor helyi webhely szolgáltat kormányzati és jogi információkat. Három kivétellel minden minisztériumnak van webhelye, azzal az igénnyel, hogy növeljék a felhasználóbarátságot (pl. a rendőrség szolgáltatását tartalmazó helyen.)

Az internet elterjedtsége világátlagban 16,9%-os volt 2007-ben; Észak-Amerikában kiemelkedően magas (69,7%), míg Afrika az utolsó helyen áll (3,6%). Viszont az utóbbi kontinensen a leggyorsabb a fejlődés üteme. E mögött azonban hatalmas eltérések rejlenek az egyes országok között, és az egyes országokon belül. Így van ez a Dél-afrikai Köztársaságban is. A kormány ezért nyilvános internetterminálokat állított fel a postahivatalokban. 2007-ben az internethasználók száma 5,1 millió volt, ami 10,3%-os elterjedtséget jelent. A kormány lassú fejlesztés helyett ugrásszerűen akarja behozni a telekommunikáció különféle területein megmutatkozó hátrányt. A telefónia máris fejlettnak tekinthető.

Könyvtáros szakma

A könyvtárosok és információs szakemberek képzése jelentős változásokon ment át 1994 óta, összefüggésben a felsőfokú oktatás átalakulásával. A képzés kezdete 1933-ra tehető, amikor a *Dél-afrikai Könyvtári Egyesület* megindította levelező tanfolyamait, főként a brit modellt követve. E tanfolyamokat 1955-ben az *University of South Africa* vette át, de a pretoriai egyetemen 1938-ban, a fokvárosi egyetemen pedig 1939-ben indultak könyvtári kurzusok. A képző helyek elszaporodtak, úgyhogy néhányat be is kellett zárni közülük. Jelenleg 11 intézményben folyik könyvtárosképzés. A

programok tartalma nem egységes, jelentősek a helyi eltérések. A legtöbb egyetemi program három szinten kínál diplomát (BA, masters, doktor). Az oktatás igyekszik alkalmazkodni a változó igényekhez, ami tükröződik az egyes intézmények tankönyveiben, tájékoztatóiban és weboldalain is. Néhol a képzés főként, sőt kizárólag levelező formában folyik, máshol kombináltan, rövid tanfolyamok keretében. 1994 óta más afrikai országból is jelentkeznek hallgatók, mivel ez viszonylag olcsó megoldást jelent számukra. A kutatásokba, a dolgozatok elbírálásába külföldi szakemberek is bekapcsolódnak. Egyeztetések folynak az egyetemen és a műegyetemen folyó könyvtáros- és informatikusképzés között, különös tekintettel azokra, akik műegyetemen szerzett diplomával akarnak részt venni az egyetemi képzésben.

A könyvtáros és információs egyesületek megalakulása 1930-ra vezethető vissza. 1997 óta a könyvtárosokat és az információs dolgozókat elsősorban a LIASA képviseli; 2002-ben 2207 tagja volt. Kilenc tartományban tíz szervezete működik, s szakmailag is tagozódik (közkönyvtárak, felsőoktatási könyvtárak, bibliográfia, állománygyarapítás stb.). Egy folyóiratot és egy hírlevelet ad ki. Tevékenységét a *Mellon Alapítvány* és a *Carnegie Corporation* is támogatja. Törekszik a folyamatos szakmai továbbképzés megvalósítására. Több afrikai nemzetközi könyvtáros egyesületnek, valamint az IFLA-nak a tagja. Azon van, hogy törvénnyel megalapozott testületté váljon, s így vegyen részt Dél-Afrika új, haladó munkamegosztásában.

/STILWELL, Christine: Library and information service in South Africa: an overview. = IFLA Journal, 33. köt. 2. sz. 2007. p. 87–108./

(Papp István)